

Gereben Ferenc

Mit tud az olvasásszociológia a magyar olvasáskultúráról?

■ Immár fél évszázada, hogy e sorok írója egy sajátos és érdekes tevékenység megfigyelésével, szociológiai leírásával foglalkozik, és ezt a foglalatosságot – kollégáival együtt – kinevezte olvasásszociológiának, vagy egyszerűbben olvasáskutatásnak. E szakszociológiai ágazat rendszertani besorolása helyett inkább arról szeretnénk mondani valamit, hogy hogyan lehet ilyen hosszú időre „beleragadni” egy ilyen szűkösnek látszó téma vizsgálatába. Egyrészt úgy, hogy az emberben egyre inkább tudatosodik, hogy a nyelvi kommunikáción belül mennyire különleges, kitüntetett helyzetű (Csépe Valériával szólva: „az emberré válás magasabb szintjét képviselő”) tevékenység az olvasás, amelynek paraméterei kiváló jellemzést tudnak adni az egyénről, az egyes rétegekről, sőt társadalmakról. Másrészt pedig az ember egy idő után rájön, hogy az olvasás felől nézve a társadalmi létezés hihetetlenül sok kisebb-nagyobb zugába be lehet világítani. Erre csak egy példa: a szerző az utóbbi időben – az hitte, hogy „pályaelhagyóként” – első világháborús családi levelek és fényképek feldolgozására adta fejét, és csak egy idő után jött rá arra, hogy a levelekben szereplő olvasmányok és a könyvvel a kezükben fényképezkedő katonák és civilek fontos megfigyelési szempontot kínálnak munkájához.

A veterán olvasáskutató azonban ezúttal nem adhat ily kellemes kitérési lehetőséget magának. Arról kell beszélnie, amivel az elmúlt évtizedekben alapvetően foglalkozott: a magyarországi és a külhoni magyarok olvasási szokásairól. Vagyis amiről – kollégáival együtt – az elmúlt évtizedekben felmérési jelentéseket, szaktanulmányokat, kézikönyveket és monográfiákat tett közzé. Az alábbiakban tehát arra kell törekednünk, hogy korábbi megfigyeléseinknek valamilyen összefoglalásával szolgáljunk, vagyis olyan (változási) jelenségeket írjunk le, amelyeket a magunk részéről különösen fontosnak tartunk. Külön indíttatást jelenthet számunkra, hogy az az olvasáskultúra, amelyben felnőtünk, és amelynek megfigyelésére törekedtünk, az ún. IKT (információs és kommunikációs

technológia) meg-megújuló rohamai, valamint a társadalmi értékrend átalakulása következtében szemünk láttára kezdett el inogni és rohamosan változni.

A szerző a digitális szakadék innenső partján rekedve (de a „túlpart” iránt is érdeklődést erőltetve) két kulturális világ közötti vékony mezsgyén egyensúlyoz, és az alábbiakban ezen az ingatag talajon állva igyekszik megfogalmazni tapasztalatait és gondolatait. S miután a szerkesztő felmentette a lábjegyzetekkel és táblázatokkal terhelt akadémikus értekező próza terhei alól, néha szertelen gondolatkísérleteinek is teret enged.

„Ki gondolta volna...?”

Kezdjük néhány elgondolkoztató, az olvasás- és könyvkultúrára vonatkozó paradoxonnal, amelyek magukon viselik utóbbi évtizedeink társadalmi-ideológiai változásainak ellentmondásait is.

Az idősebbek talán fel tudják idézni Lukács Györgynek a hatvanas évek derekán leírt híres mondatát, mely szerint „a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus”. Azért hozzuk ide, mert kijelentésének egyik indoka kulturális jellegű volt: elképzelhetetlennek tartotta ugyanis, hogy egy szocialista társadalomban vannak könyv nélküli családok is. Ezzel szemben Mándi Péter 1964-es országos felmérése azt állapította meg, hogy a magyar felnőtt lakosság egyharmadának egyetlen könyve sincs. *Ki gondolta volna*, hogy a művelt Lukácsot a doktrinér szellemiség ennyire el tudja téríteni a valóságtól?

Ez a hatvanas évek első felében végzett Mándi-féle felmérés azt is felszínre hozta, hogy a felnőtt társadalomnak csak 60 százaléka olvas könyvet (egy év alatt legalább egy kötetet), és hogy az olvasmányok között a XIX. századi klasszikusok dominálnak. Ez akkor megrázta a kultúrpolitikusokat, mármint hogy ilyen keveset és ilyen „avított” irodalmat olvasunk, s hogy a magyar társadalom ennyire a múltba menekül (vajon mi elől?). Mindez azt bi-

zonyította, hogy Lukács György mellett a „szocialista kulturális forradalom” hivatalos vezéralakjai is illúzióiban ringatták magukat.

A „rossz” eredmények láttán az olvasást szívügyüknek tekintő társadalmi csoportok (írók, könyvtárosok, tanárok stb.) jó szándékú törekvéseként – politikai manipulációval jócskán megtévezve – különböző (nagyon vegyes színvonalú) olvasásra serkentő mozgalmak indultak. *Ki gondolta volna*, hogy e jobbító szervezetek és mozgalmak minden erőfeszítése ellenére a magyar olvasáskultúra romlásnak indul? (A társadalom a hetvenes években először csak az olvasmányainak mennyiségét és az olvasásra fordított idejét csökkentette, majd a kilencvenes évektől tömegek kezdték abbahagyni, vagy el sem kezdeni az olvasást, és manapság már arról beszélünk, hogy a felnőtt népességnek immár a kisebbsége, mintegy 40 százaléka olvas könyvet.)

Ki gondolta volna, hogy abban az országban, ahol a nemzeti irodalom mindig nemzetoltalmazó és -megtartó erő volt, már jó ideje évtizedről évtizedre csökken a magyar szerzőjű könyvek és benne a magyar irodalom olvasottsága, és hogy az emberek (kis túlzással) legfeljebb magyar nyelvre fordított amerikai bestsellereket olvasnak?

Ki gondolta volna, hogy a magyar olvasáskultúra fellegvárjai – ahogy az a rendszerváltozás előtti és utáni felmérési adatokból egyaránt kiderült – nem Magyarországon, hanem a határokon kívül élő magyarok lelkében épültek meg?

Ki gondolta volna, hogy egy olyan ország, amely (ha az olvasásban nem remekelt is), a hatvanas–hetvenes évek nagy „eredeti (könyv-)tőkefelhalmozási” kampányának következtében a könyvvásárlás és az otthoni könyvgyűjtemények kötettszáma tekintetében az európai élmezőnyt kezdte ostromolni, az ezredforduló után a házi könyvtárak terén is egyre több pozíciót veszít? (Mert a nagyobb gyűjtemények aránya csökkenőben, a könyv nélküliség ismét emelkedőben van Magyarországon.)

És – nagy levegőt véve – ki kell mondanunk: *ki gondolta volna*, hogy az 1964-es vizsgálat nagy megdöbbenéssel fogadott eredményeire évtizedek múltával úgy fogunk visszatekinteni, mint a magyarországi olvasáskultúra (kis túlzással) mennyiségi és minőségi *csúcsteljesítményeire*? És *ki gondolta volna*, hogy épp a diktatúra, a kora Kádár-korszak megtorlások légköre (határon túl pedig a kisebbségi elnyomás) kellett ahhoz, hogy „kipréselje” az emberekből a nivós (jobbára a hagyományos értékekbe kapaszkodó) olvasáskultúrát?

További kérdésünk kapcsolódik az előbbiekhöz: *ki gondolta volna*, hogy egykori olvasáskutató műhelyünk

(OSZK-KMK!) kollektív meggyőződését (hogy ti. a *demokrácia olvastat*, illetve olvastatni fog, hisz a demokrácia „üzemeltetéséhez” megbízható információkra lesz szükségünk, azokat fel kell tárni, be kell szerezni stb.) a rendszerváltozás társadalmi valósága olyan hamar tönkrezúzza? És hogy csakhamar azt kell megtapasztalnunk, hogy ki vagyunk terelve a kulturális „fogyasztás” globális „legelőire”? (Ebből látható, hogy nemcsak a diktátoroknak, hanem a demokratáknak is lehettek hamis illúzióik!)

Elbúcsúzával az ideológiák világától, az infokommunikációs eszközváltás háza táján is találunk meglepő, nem várt tendenciákat. Például a hagyományos írásos-olvasós kultúra általános visszaesését tapasztalva *ki gondolta volna*, hogy a ma embere (a népesség mintegy háromnegyede) többet kommunikál levélben, mint a hetvenes-nyolcvanas évek levélírói? (Csak persze ez a „levél” nem olyan, mint az évtizedekkel korábbi.)

És ki tudja: talán még az is igaz, hogy ebben a „nem olvasó” világban, a teljes infokommunikációs eszköztárral számolva, talán még többet is olvasunk, mint néhány évtizeddel ezelőtti embertársaink?! (Persze mást, másképpen és másfajta haszonnal, mint ők.)

És végül adjunk hangot a múlt és jövő mezsgyéjén tébláboló olvasáskutató tanácstalanságának: *ki gondolta volna*, hogy ennyi vizsgáldás után ilyen keveset fogunk tudni a kérlelhetetlenül elközelgő új világ új olvasási szokásairól? Tudásunk és „prófétaálásunk” már Szent Pál óta töredékes, de most már a vízióink is azok!

A továbbiakban a fenti paradoxonok közül néhányat közelebről is megvizsgálunk, lehetőleg a tendenciák szintjén maradva, de szükség esetén néhány számadatot is segítségül hívva. (Az adatok leőhelyét a dolgozat végén felsorolt látható szakirodalmi válogatás tartalmazza.)

Könyvolvasási aktivitás az ezredfordulóig

Bár forrásaink elég részletesen szólnak a sajtótermékek különböző válfajainak Kárpát-medencei olvasottságáról is, helyszűke miatt egyenesen a könyvkultúra szociológiai jelenségeire térünk. A kronologikus áttekintés során az ezredfordulót nem szimbolikus kisugárzása, hanem praktikus okból tettük meg korszakhatárnak. E sorok írójának ugyanis 1998 és 2000 között adódott lehetősége arra, hogy öt ország (Magyarország, Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia) felnőtt magyarsága körében reprezentatív felmérést végezzen a nyelvi és (az olvasási szokásokat is magába foglaló) kulturális identitás témakörében. Magyarországon korábban is készültek országos reprezentatív kultúrszociológiai felmérések (például a már említett 1964-es vizsgálat), határon túl is kisebb vizsgálatok, így itt

többéves, illetve több évtizedes trendvonalak megrajzolására is módunk volt.

A 2000-ben végzett magyarországi felmérés – a korábbi reprezentatív vizsgálatokhoz képest – jelentős *visszaesést* tapasztalt: a 18 éven felüli *könyvolvasók* (továbbra is: a felmérést megelőző évben legalább egy könyvet olvasók) aránya 64 százalékról 49 százalékra, az ún. *rendszeresen* (havi átlagban legalább egy könyvet) olvasók aránya pedig 25 százalékról 12-re csökkent.

Az ezredfordulós határon túli felmérések Erdélyben és Kárpátalján a felnőtt magyarok 65-70 százalékát találta könyvolvasónak, Felvidéken és a Vajdaságban pedig 60-60 százalékát – tehát mindenütt többen olvastak, mint Magyarországon! A rendszeres olvasók aránya határon túl és Magyarországon egyaránt 10-15 százalék között mozgott. Sajátos módon a legkevésbé modernizálódott térségek (Erdély, Kárpátalja) tradicionális értékrendjének talaján nagyobb olvasási aktivitás virágzott, mint a modernizáltabb felvidéki és délvidéki magyarság körében; nem is beszélve az anyaországról, amely a Kárpát-medence magyarságának leggyengébb olvasási teljesítményét nyújtotta már az ezredfordulón is.

Az olvasmányok *nyelvi összetételét* vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy az utóbbi év olvasmányainak túlnyomó többsége a határon túli régiókban is magyar nyelvű volt, a többségi nyelv a felvidéki magyarok olvasmányai között jelent meg relatíve a legnagyobb arányban. A *nyelvválasztási szokások* – meglehetősen logikusan – erősen kapcsolódtak egymáshoz: az olvasmányok elsősorban azok körében voltak magyar nyelvűek, akik az iskoláikat is (végig) magyar nyelven végezték, és a hétköznapi élet különböző színterein is anyanyelv-domináns kétnyelvűségben éltek. A „vegyes” tannyelv többnyire a magyar olvasmányok szerényebb többségét indukálta, a többségi nyelvű iskolázottság pedig a szlovák, román stb. nyelvű olvasmányok dominanciájával járt együtt.

Kutatásaink során foglalkoztunk az olvasói aktivitásnak egy speciális oldalával is. A kilencvenes évek első felében szűkebb körű (határon inneni és túli) felméréseink során beiktattunk a kérdőívünkbe egy olyan kérdéssorozatot, amely a *könyvolvasói „munkavállalás”* mértékét volt hivatva kimutatni. Olyan olvasási szokásokra (ahogy mi hívtuk: „olvasási módokra”) kérdeztünk rá, mint például hogy szokott-e könyvet félbehagyni; egyszerre több könyvet olvasni; előre megnézni a regény befejezését; kihagyásokkal olvasni; visszalapozni; az olvasott könyvön elgondolkodni; az olvasottakat jegyzetelni; olvasónaplót vezetni stb. A válaszok alapján kialakítottuk az olvasói aktivitás átlagos pontszámait. Megállapíthattuk, hogy a legaktívabb,

legelmélyültebb olvasói munkavállalással a határon túli (erdélyi) magyarok között találkoztunk, legfelületesebben (legkisebb munkát vállalva) pedig Magyarországon olvastak. Ez a tendencia az egyes régiók diplomásai között is érvényesült, tehát a különbség nem (csak) az iskolázottsági adatok eltéréseiből adódott, hanem a haszonelvűbb, hajszoltabb életritmusú anyaország, valamint a tradicionálisabb külhoni magyarlakta régiók akkor még nagyon erős értékrendbeli eltéréseiből is. (Megállapításunk igazából csak hipotézis maradt, mert a kissé terjedelmes kérdéssorozat már nem fért be nagyobb mintával dolgozó ezredfordulós határon túli kérdőívünkbe.)

A 2000. évi magyarországi kérdőívbe azonban betettük, és ha most néhány adatát történeti érdekességként közöljük, nem csak az adatmentés szándékával tesszük. Szeretnénk néhány támpontot adni azoknak, akik a könyvolvasás és az olvasási szokások jövőjén gondolkodnak. Többen úgy sejtjük, hogy miután a digitális világ lényegében a teljes társadalmat be fogja hálózni, az újfajta, az internet-használatból „megihletett” olvasási módok valamilyen mértékig a hagyományos könyvek befogadására is át fognak terjedni. (Kerekes Pál például a „Nielsen-féle F” jelenségét említi: J. Nielsen szerint az internethasználók az esetek többségében nem olvassák, hanem „szkennelik” az eléjük táruló oldalak látványát, és a kísérletek – az internetes oldalak olvasóinak szemmozgását követve – egy F-be-tűhöz hasonló ábrát rajzolnak ki.) Az újfajta „szkennelő” (a tartalmi feldolgozásra, töprengésre kevesebb, az információszerezés technikájára több energiát fordító) olvasásmód tanulmányozásához még jól jöhet a korábbi tapasztalat, mely szerint a felnőtt olvasóknak már 2000-ben is 31 százaléka szeretett *csak belelapozni* a könyvekbe; egyharmada az olvasás befejezte előtt *abbahagyta* olvasmányait; egyötöde úgy olvasott el egy-egy regényt, hogy a számára nem eléggé érdekes részeket *kihagyta*; ugyancsak egyötöde *szerette előre megnézni a regények befejezését* stb. Mivel ezek az olvasásmódok nagyrészt átfedésben jelentkeztek, elmondhatjuk, hogy a felnőtt népességnek jó negyede (a könyvolvasóknak mintegy fele!) már az ezredfordulón is meglehetősen „elnagyoltan” olvasott. (Vajon arról van-e szó, hogy ez a tendencia fog – talán gyorsuló ütemben – folytatódni? A választ ne siessük el, sejtéseink újabb vizsgálatok próbájára várnak.)

A könyvolvasási aktivitás változásai az ezredforduló után

Az olvasási tevékenység természetesen nem légüres térben zajlik, hanem az egyre jobban kibontakozó „élménytársadalomban”, egy olyan bulvárosodó és haszonelvű világ-

ban, ahol időnkért, véleményünkért, gazdasági, politikai és kulturális stb. döntéseinkért komoly versengés folyik. Az ezzel együtt járó értékrendi változás Magyarország határain kívül is egyre inkább érezteti a hatását, és komoly kihívást jelent az ottani magyarok kisebbségi nyelvének, kultúrájának és identitásának megőrzése szempontjából.

Ami a könyv olvasási aktivitást illeti, Nagy Attila 2005-ös *magyarországi* felmérése az olvasók arányának további (mintegy 40 százalékra való) csökkenését mutatta. És fogyatkozásnak indultak a *határon túli magyarság* könyv olvasási mutatói is. Egy 2010-es *erdélyi* felmérés („Kulturális Fogyasztás 2010”) átszámított adatai szerint az ezredfordulós 70-ről 45-50 százalékra olvadt le a könyv olvasók aránya abban a régióban, amely nemrég a magyar olvasáskultúra fellegetvárának számított. Kiseb vizsgálatok beszédes adatai a *Felvidéken* és a *Vajdaságban* is a könyv olvasás mértékének jelentős csökkenéséről valának; mindazonáltal úgy tűnik, a határon túli magyarok még mindig több könyvet olvasnak, mint a magyarországiak. (A mintegy egyötödnyi erdélyi könyvtártag is jobb arány a magyarországi 10-15 százalékánál.)

A „Kulturális Fogyasztás 2010” erdélyi projekt rákérdezett az *olvasmányok nyelvére* is. A felmérést megelőző év(ek) olvasmányainak viszonylatában a magyar nyelv legalább 90 százalékos dominanciájáról az olvasók kétharmada számolt be, ugyanezt a szintet 1998-as vizsgálatunk során még 10 százalékkal többen teljesítették.

Az eddigi adatok a felnőtt (18 éven felüli) népességre vonatkoztak. Ami a *középiszkolás korosztályt* illeti, a könyv olvasók (és napilap olvasók), valamint a rendszeres olvasók aránya körükben is csökkent, és csökkent az őket körülvevő házi könyvgyűjtemények kötettszáma is. Ez a tendencia *Magyarországon* és a határon túl egyaránt érvényesült, azzal a megkötéssel, hogy a legrosszabb eredményeket ebben a korosztályban is a magyarországiak produkálták. A tizenéves fiatalok körében tapasztaltak pedig előrevetítik a jövő felnőtt olvasójának szellemi profilját!

Kiket olvastak az ezredfordulóig?

A kérdésre legfrappánsabban – kivételesen táblázatos formában is – három különböző időpontban készült magyarországi felmérés írólistájával tudunk válaszolni.

A legutóbbi olvasmányok legolvasottabb szerzői Magyarországon 1964-ben, 1985-ben és 2000-ben

(Reprezentatív országos minták felnőtt könyv olvasóinak százalékos adatai)

Sorszám	1964*		1985**		2000**	
	Szerző	Az összes olvasmány %-ában	Szerző	Az összes olvasmány %-ában	Szerző	Az összes olvasmány %-ában
1.	Jókai Mór	16,2	Szilvási Lajos	3,7	Steel, D.	4,6
2.	Gárdonyi Géza	4,9	Jókai Mór	2,6	Cook, R.	3,8
3.	Móricz Zsigmond	4,9	Dumas (id.)	2,2	Lőrincz L. László	2,4
4.	Mikszáth Kálmán	4,1	Berkesi András	2,1	Jókai Mór	1,9
5.	Hugo, V.	2,3	Merle, R.	1,8	Moldova György	1,7
6.	Verne, J.	2,2	Zalatnay Sarolta	1,8	Smith, W.	1,4
7.	Cronin, A. J.	2,2	Zilahy Lajos	1,3	Fable, V.	1,2
8.	Móra Ferenc	1,7	Móricz Zsigmond	1,1	Courthsmahler, H.	1,0
9.	Mark Twain	1,5	Rejtő Jenő	1,1	Dallos Sándor	1,0
10.	Tolsztoj, L.	1,4	Szabó László	1,1	King, S.	1,0

* Mándi Péter által vezetett KTTK-felmérés adatai.

** A szerző által vezetett OSZK-felmérések adatai.

A legolvasottabb szerzőket bemutató névsorok három különböző korszak tipikus olvasói beállítottságát tükrözik. Az 1964-es olvasmányok világa nemcsak a klasszikus hagyomány és a nemzeti irodalom nagyjainak felkarolásában jeleskedik, hanem feltűnő az olvasói érdeklődés néhány írónév (legfőképpen Jókai) körüli erős koncentrációja is: az összes (legutóbbi) olvasmány mintegy 30 százalékát négy író (Jókai, Gárdonyi, Móricz és Mikszáth) írta. Ebben a kiadáspolitikai okok mellett a legnagyobb szerepet az a társadalom jelentős részét akkor még átható lelkiállapot játszhatta, amely a leverett forradalom után alakult ki, és amelynek egyik fontos elemét a múltba való menekülés jelentette. Mivel Jókai egy leverett szabadságharc traumájának feldolgozásában már segített nemzetének, kézenfekvő volt egy évszázaddal később – 1956 után – ismét műveihez (és más klasszikus művekhez) fordulni, beleértve világirodalmi alkotásokat is. (Az 1964-es vizsgálat ennek a társadalom-lélektani helyzetnek az utolsó szakaszát szondázta meg, akkor már meghozták az ötvenhatosok amnesztiarendelejét, rövidesen beindulnak az „új gazdasági mechanizmushoz” vezető olvadási folyamatok is. Épp ezért érdekes, hogy a repressziós hangulat az olvasmányokban még milyen erősen tükröződik.)

Az 1985-ös lista lényegében abból a tudatvilágból ad – némi kulturális fénytöréssel – ízelítőt, amely a Kádárrendszer évtizedei alatt alakult ki. A társadalom értékrendje már régen „átkapcsolt” a közösségi, értékörző „üzemmódból” a haszonelvű, felhalmozó individualitásba. Ez a névsor a klasszikus értéknek már csak forgácsait

tartalmazza. A korszak két legemblemikusabb íróalakja – mintegy negyed évszázadon keresztül – Szilvási Lajos és Berkesi András volt. Ők a „létező szocializmus” hazai konszolidálásának tudatipari élharcosai voltak (főleg az utóbbi), és ahogy a meglehetősen vontatott konszolidációs kísérlet megbukott, az ő népszerűségük is aláhanyatlott. (Legalábbis Magyarországon, ugyanis határon túl a kilencvenes évek olvasmánylistáinak középmezőnyében még találkozhattunk a nevükkel.)

A 2000-ból való lista (amelynek élén D. Steel, R. Cook és Lőrincz L. László látható) az ezredforduló új kulturális tudatállapotának lenyomata, amely már csak nyomokban őrizi a nemzeti hagyományt (a klasszikus világirodalmat pedig már úgy sem), viszont felkarolja, és intenzív érdeklődésével tünteti ki múlt és jelen szórakoztatóiparának „nemzetközi nagymestereit”. A különböző diktatúrák korszakai után eljött végre a szabadság hona, amelyben – sajnos – az ezredfordulós társadalom zöme a kulturális választékból azt fogyasztotta, ami talmi, és azt mellőzte, ami esztétikai-irodalmi szempontból értéknek tekinthető (vagy amit a kortárs magyar irodalom modern értéként kívánt átnyújtani neki).

Ugyanezeket a szerző-névsorokat kinyertük ezredfordulós határon túli felméréseinkből is, és bár ezek közlésétől most eltekintünk, tanulságukat szeretnénk megosztani az olvasóval. A „legveretesebb” klasszicitást (az 1964-es magyarországihoz hasonlít, megtoldva Tamási Áronnal és Sütő Andrással) az 1998-as erdélyi vizsgálatunk során tapasztaltuk, de a klasszikusok (és általában az értékes irodalom) – a bestseller áramlatok képviselői mellett – minden régióban olvasottabbak voltak, mint Magyarországon.

Mivel megállapításainkat nem illik pusztán a tíz legolvasottabb szerző nevére alapozni, a teljes olvasmányanyag különböző szempontú összetételét is görcső alá vettük, határon innen és túl egyaránt. Ezúton is ahhoz a tapasztalathoz jutottunk, hogy a XIX. és XX. századi klasszikus irodalom különböző (romantikus és realista) válfajait inkább határon túl, a szórakoztató irodalom különböző típusait (kalandos, krimi, lektúr, fantasy, bestseller stb.) pedig főként Magyarországon preferálták az ezredfordulón. Az ismeretközlő („non fiction”) olvasmányok esetében viszonylag kiegyensúlyozott volt mindenhol az érdeklődés, a modern (értékes kortárs) irodalomnak pedig minden régióban nagyon szerény (a könyvolvasók 2–5 százalékára kiterjedő) tábora volt.

A legutóbbi olvasmányok szerzőinek nemzetiség szerinti megoszlását figyelve Magyarországon már a nyolcvanas és kilencvenes években is kimutatható volt a magyar szerzők

arányának csökkenése évtizedről évtizedre. Ez egyrészt világra való nyitottságunk üdvös növekedéseként is értelmezhető, másrészt pedig (főleg ha látjuk, mi áramlott be a helyére!) joggal kelti föl aggodalmunkat: a kilencvenes évektől ugyanis az amerikai irodalom (túlnyomórészt egyesült államokbeli bestsellerírók!) olvasottságának erős növekedése volt tapasztalható. Az ezredforduló idején a magyar szerzőknek (nem csak a szépíróknak!) az összes olvasmányon belüli arányát az anyaországi 40 százaléknál minden határon túli régióban magasabbnak találtuk (Erdélyben például 60 százalékos volt). Vagyis az ezredfordulós adatok azt bizonyították, hogy a határon túli olvasók jobban ragaszkodtak a hagyományos és a nemzeti irodalmi értékekhez, mint a magyarországiak.

Felméréseink során visszatérően rákérdeztünk interjúalanyaink legemlékezetesebb olvasmányaira. (Itt a múltból „elraktározott”, egykor nagy élményt jelentő könyvekről van szó, tehát nem az aktuális olvasmányokról!) A kilencvenes években nyolc ország (kisebb), az ezredfordulón öt ország (széles körű) magyar olvasói csoportjai nyilatkoztak ezekről az olvasmányokról, és a sorrend minden vizsgálatban (Magyarországon is!) ugyanaz volt: első helyen az *Egri csillagok*, második-harmadik helyen felváltva *A kőszívű ember fiai* és *Az arany ember*, majd *A Pál utcai fiúk* állt. Vagyis ezek a könyvek (bár ma divat egyiküket-másikukat meghaladottnak, sőt olvashatatlannak minősíteni) sok más művel együtt a Kárpát-medence magyarságának közös kulturális talapzatát alkották, olyan talapzatot, amely összetartotta az elmerült Atlantisz tengerből szigetként kiálló hegyeit, és amely a Délvidéktől Kárpátaljáig, Muravidéktől Székelyföldre teremtették meg a magyar kulturális identitás „szövegközösségét”. Legalábbis a múltbéli olvasmány-élmények szintjén! Kérdés azonban, hogy létezik-e ez a „szövegközösség” jelenvaló, organikus formában is, vagyis hogy határon innen és túl mennyire közösek a jelenlegi olvasmányélmények.

Változások az ízlésben az ezredforduló után

Ebben a fejezetben az ízlés fogalmát tágran értelmezzük, az értékrendben mélyen gyökerező minőségi elköteleződések mellett beleértjük az olvasói érdeklődés felületibb vonásait is, azokat is, amelyek az aktuális olvasmányok (esetlegességeknek jobban kitett) megválasztásában nyilvánulnak meg. Az ezredforduló után a magyarországi kommercializálódási tendencia a jelek szerint folytatódott: Nagy Attila 2005-ös országos reprezentatív felnőttvizsgálatában az olvasottsági lista abszolút favoritja Dan Brown lett (igaz, hogy a tízfős élmezőny végére Márai Sándor és a Nobel-díjas Kertész Imre is bekerült).

Egy 2010-ben készült, Gergely Ferenc és Eörsi Júlia nevével jegyzett kéziratot felmérési jelentés a *15 éven felüli magyarországi népesség* legolvasottabb szerzőinek a következőket találta (az említés csökkenő sorrendjében): Lőrincz L. László, D. Steel, Rejtő Jenő, Gárdonyi Géza, Jókai Mór, D. Brown, J. K. Rowling, Dallos Sándor, S. Meyer, Móricz Zsigmond.

A kolozsvári Kulturális Fogyasztás 2010 projekt adatai alapján a szintén *15 éven felüli erdélyi magyarok* alábbi olvasottsági szerzőlistája állítható össze (ugyancsak az említések csökkenő sorrendjében): Wass Albert, Gárdonyi Géza, D. Steel, Jókai Mór, Rejtő Jenő, Müller Péter, Benedek Elek, J. K. Rowling, J. Verne, Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond, Petőfi Sándor, A. Christie, J. R. R. Tolkien.

Mindkét vizsgálat tartalmazta a középiskolás korosztály adatait is, ami meg is látszik a névsorok összetételén: több olyan szerzővel találkozunk (Benedek Elek, Rowling, S. Meyer stb.), akik főleg az ifjúság körében népszerűek. Ez az „iskolás” jelleg egyébként abban is megnyilvánul, hogy egyes klasszikusokat iskolába „visszavonult” változatukban vonultatja föl. (Főleg Petőfit, de ez Móriczra és Mikszáthra is igaz lehet). Bár ezek a listák főleg egymással vethetők össze (a magyarországiiban láthatólag erősebb a bestseller-orientáció, az erdélyi lista valamivel fogékonyabbnak tűnik az irodalmi értékre); de bizonyos fenntartásokkal a korábbi felnőtt lakosságtól nyert írónévsorokkal is megkísérelhetjük az összehasonlítást. Magyarországi viszonylatban a korábbiakhoz képest nem érzékelhető jelentős elmozdulás, de az erdélyi ezredfordulós szerzőlista szinte homogén „klasszicitása” és értékőrző jellege 2010-re már jól láthatóan megfogyatkozott: a kommercializálódás tendenciája jól érzékelhető, ha még nem érte is el az anyaországi szintet. (Ami nem változott, az a Wass Albert-kultusz: ő már 1998-ban is a második legolvasottabb író volt Erdélyben.)

Ugyancsak az erdélyi, ezúttal a 18 év feletti *felnőtt könyv-olvasókra* vonatkozó adat, miszerint 2010-ben 49 százalékuk legutóbbi olvasmánya volt *magyar szerző* műve, míg 1998-ban ez az arányszám még 60 százalékos volt, tehát ezen a téren is mintegy 10 százalékos a veszteség.

Az utóbbi másfél évtized Kárpát-medencéből származó magyar olvasási adatai főleg kisebb, az *ifjúság* különböző csoportjait célba vevő felmérésekből származnak. Felidézzünk közülük néhányat, hogy az irodalmi tájékozódás irányairól néhány további információval szolgálhassunk. Maradjunk még *Erdélyben*: néhány 2007–2010 között készült középiskolai felmérés adatai a könyv presztízsének csökkenéséről, az olvasmányok bulvárosodásáról és „eldigitalizálódásáról” vallanak, de egy marosvásárhelyi

líceum 17 éves diákjainak legolvasottabb szerzői között (a ma már elmaradhatatlannak látszó S. King, Dan Brown, S. Meyer mellett) a régebbi és újabb magyar és világirodalom olyan rangos képviselőivel is találkoztunk, mint Kosztolányi Dezső, Madách Imre, Kuncz Aladár, Dosztojevszkij, Németh László, Jane Austen, Bohumil Hrabal stb. Persze e nevek egyike-másika mögött is a tananyag készítése sejthető, de ez nem baj: legalább látszik, hogy a fiatalok nem hiába járnak iskolába! (De ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy Nagy Attila 1991-es székelyudvarhelyi vizsgálata az akkori középiskolások körében a 2009-es marosvásárhelyi adatoknál jóval több és gyakoribb könyv olvasót, sőt: több házikönyvtári kötetet talált!)

A szórványos adatok a *Vajdaságban* és a *Felvidéken* is a kommercializálódás jegyeit mutatják. A *zentai* 2008-as ifjúsági találkozón végzett kérdőíves vizsgálat során az aktuálisan legolvasottabb szerzők listáján a Harry Potter szerzője, J. K. Rowling került az élre, őt S. King, P. Coelho, valamint D. Brown és D. Steel követte, és csak utánuk bukkant fel néhány magyar klasszikus. Egy 2008–2009 telén készült felmérés szerint pedig a *pozsonyi* magyar egyetemisták a következő íróktól olvasták a legtöbbit: J. K. Rowling, Dan Brown, P. Coelho, Kertész Imre, Jókai, R. Cook, J. R. R. Tolkien, J. Austen, A. Christie, Rejtő J., Móricz Zsigmond. Az embernek az az érzése, hogy a 2010 körüli esztendőkből (de akár most is), egy olvasáskutató bárhol ereszkedett volna le ejtőernyővel a Kárpát-medence magyarok lakta területein, a fiatalok és a fiatalabb felnőttek körében hasonló felmérési eredményeket kapott volna. Sőt, ami az olvasmányok domináns nemzetközi vonulatát illeti, a Kárpát-medence nem magyarok lakta részein, és – a nyugat-európai bestsellerlistákat látván – Európa-szerte (világszerte?) erős lenne a hasonlóság.

A változások összegzése

A könyv olvasás mennyiségi mutatóival kapcsolatos információink – ahol időbeli összehasonlításra alkalmas adatokra leltünk – mindenütt és minden rétegben az *olvasók arányának és az olvasás gyakoriságának jelentős csökkenéséről* tudósítottak. Ez a Magyarországon már elég régóta érzékelhető tendencia a külföldi magyarok körében is egyre inkább érezteti hatását. Igaz, arra is mutatnak jelek (főleg a fiatalabb rétegekben), hogy az olvasási aktusok egy része (lehet, hogy jelentős része) nem enyészik el, hanem „átköltözik” a számítógépre és a világhálóra.

Ami pedig az *olvasói érdeklődés és ízlés* főbb változási tendenciáit illeti, Magyarországon után a határon túli magyar olvasók körében is *egyre nagyobb teret veszít a klasszikus (XIX. és XX. századi) irodalom, és általában a magyar*

szerzők olvasottsága. Helyükbe mindenütt a globális könyves szórakoztatóipar szerzői lépnek: minden régióban és minden rétegben (csak eltérő arányban) mindig ugyanazok: D. Steel, D. Brown, J. K. Rowling, R. Cook, S. Meyer stb., stb. A határon inneni és túli magyar olvasáskultúrát egykor uraló nemzeti klasszikusok markánsabb nyomaival az ezredforduló után (2010-ben is!) már inkább csak a „kik a legkedvesebb írói?” „melyek a legemlékezetesebb olvasmányai” jellegű kérdésre válaszoló ún. *kedvenclistán* találkozunk (persze ott is bestseller írók társaságában). Mindez azt jelenti, hogy az emberek hajdani (jórészt ifjúkori) klasszikus olvasmányélményeiket hajlamosak megőrizni jó emlékezetükben, de már csak kevéssé olvassák. Persze ezek a belénk épült, értékrendünkbe, identitásadatunkba bűvópatakként beszivárgott olvasói emlékek is fontosak lehetnek. (Főleg ha időnként utánpótlást is kapnak!) A modernitásra és kreativitásra is nyitott hagyományos értékek társadalmi méretű folyamatosságát a családi szocializáción kívül az teremtheti meg, ha a tanulóifjúság is megkapja a maga pozitív – későbbiekre is „elraktározható” – olvasmányélményeit az iskolában. Amennyire hiányos adataink betekintést engedtek ebbe a folyamatba, ez a funkció (határon innen és túl) meglehetősen eltérő, és összességében nem kielégítő hatásfokkal valósul meg.

A dolgozatíró makacsul visszatérő érzése, hogy a *magyar szerzők olvasottságának régóta tartó fokozatos csökkenésére* mintha az irodalmi-kulturális közélet nem figyelt volna fel kellő mértékben, holott ez Magyarországon kezd kritikusan méreteket öltetni. Mondhatjuk persze, hogy mindez nyitottságunk növekedésének jegye, de akkor tegyük hozzá azt is: és kulturális identitásunk gyöngüléséé. És az a nemzetközi kulturális „egyenkoszt”, amit helyette fogyasztunk, az ilyen irányú és mértékű nyitottság nimbuszát is megkérdőjelezi. Ami XIX. és XX. századi klasszikus irodalmi értékeink javát illeti, állítólagos „olvashatatlanságuk” hangsúlyozása helyett vajon nem tanításuk (megszerettetésük) hatékonyságát kellene-e növelnünk? És ami a kortárs magyar irodalmat illeti: képviselőivel miért csak kivételesen találkozunk a szélesebb társadalom olvasmánylistáin? Ez vajon mennyiben írható az úgymond „érzéketlen”, vagy esetleg a nem kellően tájékozott olvasóközönség, és mennyiben egy olyan írói magatartás számlájára, amely eleve csak egy szűkebb (bel- és külföldi) elitközönség érdeklődésére tart számot? Persze minden író olyan közönségnek ír, amilyennek akar és tud (és amelyik finanszírozza munkásságát), az igazi kérdés az: miért fogatkozott meg az az írói vonulat, amely – a magyar irodalom egyik hagyományos írószerepét továbbörökítve – szélesebb közönségnek magas színvonalú irodalmat és egyúttal közösségi

identitást tud nyújtani? Vagyis az az irodalom, amelyik – Szegedy-Maszák Mihály szavaival élve – a „nemzet önértelmezése”, és amelyik meg tudja teremteni az egy nyelven beszélők „képzeltbeli közösségét”.

Hagyományos, vagy milyen olvasás?

Dilemmáinkat már a dolgozat kezdetétől és vissza-visszatérően, például az előző fejezetben is igyekeztünk megosztani az olvasóval. És írásunk vége felé közeledve kénytelenek vagyunk tovább szaporítani kételyeink és kérdéseink sorát. Eddig főleg – kissé leszűkítve a problémát – a hagyományos olvasás jelenségeivel, azok változásaival foglalkoztunk, kissé leszűkítve a problémát azzal, hogy a többféle könyv közül melyiket választja ki magának az olvasó, ha már olvas. De tudjuk, a választás sokkal összetettebb folyamat. Például választanunk kell a könyvolvasás és más szabadidős tevékenységek között. Hosszú ideig úgy látszott, az olvasás legfőbb, egyben győztes riválisa a televízió, különösen a kereskedelmi adók 1997-es bevezetése után. Az ezredfordulótól azonban egyre inkább a számítógép és az internet lett a rivális. A KSH aktuális felméréséből tudjuk, hogy 2014-ben Magyarország lakosságának 76 százaléka volt számítógép- és internethasználó. (Ez az arányszám évről évre emelkedik, és egyre közelebb kerül az EU átlagához.)

A verseny nemcsak abban áll, hogy papírra nyomott könyvet vagy valamilyen infokommunikációs eszköz monitorát „olvassuk”-e, hanem abban is, hogy – leegyszerűsítve – a különböző jellegű *képernyőket akarjuk-e könyvként, vagy inkább a könyvet monitorként* olvasni. Azt gondolhatjuk, hogy az előbbi a digitális világ „bevándorlóinak” kétségbeesett és eleve kudarcra ítélt kísérlete, de lehet, hogy ez nem teljesen van így. A hagyományos és digitális olvasásmódokat összehasonlító mélyinterjú vizsgálatunk azt tapasztalta, hogy fiatal diplomás vizsgálati csoportunk a vártnál jobban ragaszkodott a hagyományos könyv bizonyos ismérveire, és ez azt valószínűsíti, hogy az igazán sikeres elektronikus könyvnek *nagyon* kell hasonlítania a hagyományos könyvhöz. Ami pedig az utóbbi verziót illeti, vagyis hogy a hagyományos könyvek olvasására a jövőben hatni fog az internet és a digitális eszközök használata, arra Kerekes Pál feltevéséhez csatlakozva (és a „Nielsen-féle F” megemlékezésével) korábban már utaltunk. Hangsúlyozni kell azonban, hogy itt nemcsak az olvasás technikai lebonyolításáról, hanem ennek a sajátos kódrendszernek komplex pszichoszociális „működtetéséről”, illetve ennek esetleges megváltozásáról is szó van. Vagyis hogy a jövő embere radikálisan *másképp fog olvasni* (akár könyvet is!), mint mi manapság, és ennek kulcsát a mai internet és más infokommunikációs eszközök használata

tában keresik. A fejlett világban pszichológusok, agykutatók sora foglalkozik ezzel a kérdéssel. Pléh Csaba is, aki egyiküktől a következő meghökkentő, de igaznak tetsző mondatot idézi: „a neten való élet valójában állandó elcsábíthatóságot és állandó intellektuális szétesettséget feltételez” (Nicolas Carr).

Már említett szerény méretű saját mélyinterjú vizsgálatunkban is megjelent néhány, a nemzetközi kutatásokkal megegyező tapasztalat. A legfontosabb talán az, hogy a különböző kutatások vizsgálati személyei és a mi fiatal diplomás interjúalanyaink egyaránt úgy vélik, hogy az IKT eszközök világának „részlegesség”-élményével, virtualitásával, gépi vezéreltségével szemben a könyv maga az „egészséges” és „valódiság”: eleje és vége, esztétikai megjelenése, sőt illata és érzelmi kisugárzása van, tehát önmagában is egy kis darab univerzum! Ugyanakkor felvetődnek praktikus érvek az elektronikus könyv és társai mellett is: nagy a tárolókapacitásuk, könnyen „mozgósíthatóak”, környezetkímélők, könnyen lehet (elektronikusan) keresni bennük, valamint fejlődésük és terjedésük egyébként is megállíthatatlan. A különböző véleményekből olyanfajta jövő sejklik fel, amely a hagyományos és digitális olvasás jövőbeli együttélését, sőt valamiféle (témától, alkalomtól, hangulattól stb. függő) *munkamegosztását* feltételezi.

Végül nem hallgathatjuk el, hogy az egyik interjúalanyunk nyilatkozata némi aggodalommal tölti el a jövő esélyeit latolgató veterán olvasáskutatót. Egy humán szakos egyetemi hallgató váratlanul azzal a gondolattal állt elő az interjú során, hogy az időhiány mellett – társaival együtt – azért olvas keveset, mert az olvasás a mai „bulizós” és ingergazdag világban „szürke” eseményé vált: míg a tevékenységek sora erőfeszítés nélkül szállítja az élményeket, „ha leülsz olvasni, akkor meg tulajdonképpen el kell rajta gondolkodnod, el kell képzelned, bele kell magadat élned, valamilyen szinten nem kis energiabefektetés, de azért mégiscsak valahol dolgozol azért, hogy élvezd azt a könyvet...”. Vigyázat: mindez nem dicséret, hanem hátrány! Tehát az olvasás azért „ingerszegény”, mert nem jön „magától” az élmény, hanem meg kell dolgozni érte! Sajátos vélekedés ez egy olyan tevékenységről, amelyet már a II. századi Terentianus Maurus szállóigévé vált mondata („*pro captu lectoris habent sua fata libelli*”, vagyis: *a könyvek sorsa az olvasó befogadóképességétől függ*) óta az általa megkövetelt befogadói erőfeszítés és kreativitás miatt becsülünk! Vajon arról van-e szó, hogy még az értelmiséginek készülő fiatal rétegek megítélésében is az válhat a jövőben az olvasás hátrányává, ami korábban előnynek számított? És ez esetleg egy kialakulóban lévő generációs vélekedésnek tekinthető? Mert akkor itt nem csak az eszközhasz-

nálat, hanem az olvasási tevékenység komplex társadalmi megítélése és praxisa terén is paradigmaváltás készülődik!

FELHASZNÁLT IRODALOM

- CSEPE Valéria: *Az olvasó agy*. Bp., Akadémiai, 2006.
- GEREBEN Ferenc: *Könyv, könyvtár, közönség*. A magyar társadalom olvasáskultúrája olvasás- és könyvtár-szociológiai adatok tükrében. Bp., OSZK, 1998.
- GEREBEN Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség*. Bp., Osiris, MTA Kisebbségkutató Műhely, 1999.
- GEREBEN Ferenc: *Olvasáskultúra és identitás*. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata. Bp., Lucidus, 2005.
- GEREBEN Ferenc: „Hagyományos és/vagy digitális olvasás? Egy interjú vizsgálat eredményeiből”. = *Könyvtári Figyelő*, 2012/3.
- GEREBEN Ferenc: „Nemzeti identitás és olvasáskultúra határon innen és túl. Identitástípusok kulturális vonzatai”. = *Média és identitás 2.* (Szerk. Apró István) Bp., Média tudományi Intézet, 2016, 89–147.
- GERGELY Ferenc–EÖRSI Júlia: *Olvadás, könyvtár- és számítógép-használat. Gyorsjelentés*. Bp., OSZK-Cognitive, 2010. 2. (Kézirat)
- GÖRÖMBEI András: *Az anyanyelv védelmének változatai a kisebbségi magyar irodalmakban*. = *Uő: Irodalom és nemzeti önismeret*. Bp., Nap, 2003. 63–79.
- Infokommunikációs (IKT-) eszközök és használatuk a háztartásokban és a vállalkozásokban*, Bp., KSH, 2015.
- KAMARÁS István: *Az irodalmi mű befogadása*. (Szociológiai és szociálpszichológiai megközelítés) Bp., Gondolat, 2007.
- KEREKES Pál: *Az elektronikus könyv*. Bp., Ad Librum, 2010.
- Kulturális Fogyasztás 2010*. (Projektvezető: Kiss Tamás) Kolozsvár.
- Etnikumközi Viszonyok Kutatóközpontjának adatbázisa
- NAGY Attila: *Olvadáskultúra és nemzeti azonosságtudat*. = *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl*. Bp., Közép-Európa Intézet, 1993.
- NAGY Attila: *Háttal a jövőnek*. Középiszólások olvasás- és művelődésszociológiai vizsgálata. Bp., OSZK–Gondolat, 2003.
- NAGY Attila–PÉTERFI Rita: „Olvasás, könyvtár- és számítógép-használat”. = *Könyvtári Figyelő*, 2006/1.
- MÁNDI Péter: *A könyv és közönsége*. Bp., Közgazdasági és Jogi, 1968.
- PLÉH Csaba: *A webvilág kognitív következményei, avagy fényesít vagy butít-e az internet*. = *Korunk*, 2011/8. sz.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Nyelv, nemzet, irodalom*. = *Protestáns Szemle*, 2002/3.